

*П.О. Добродумов, канд. іст. наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін
ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”*

КОНСТИТУЦІЙНА ЕКОНОМІКА ЯК ОБ’ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглядається поняття “конституційна економіка”, яке застосовується для дослідження конституційних основ економічних відносин.

Ключові слова: конституція, конституційне право, конституційна економіка, економічні відносини.

Постановка проблеми. Право як соціальний феномен виступає об’єктом і предметом дослідження різних соціальних наук і дисциплін. Адаже без розуміння механізму впливу права на поведінку економічних суб’єктів – як фірм, так і домогосподарств – неможливі проведення реформ, розробка і реалізація економічної і соціальної політики. Взаємодія права і економіки є двосторонньою: право повинно відповідати сучасним соціальним, у тому числі і економічним, реаліям, а економічні агенти, визначаючи стратегії своєї поведінки, повинні враховувати обмеження, які накладає на них існуюча правова система.

Визнання того факту, що правові, політичні, соціальні і економічні процеси в будь-якому суспільстві взаємопов’язані, призвело до виникнення цілого ряду нових наукових напрямків. У найбільшій мірі вивчення економічних основ та їх правового закріплення відбувається на галузевому рівні правових галузей і в економічних науках. Економісти вивчають теоретичні основи багатокладної економіки, організаційно-економічні основи різних інститутів економічної системи: антимонопольного регулювання в Україні, конкурентоспроможності, ринку цінних паперів тощо.

Відзначаючи роль права в розвитку економічної основи суспільства, слід підкреслити провідну роль конституційного права в механізмі правового регулювання економічних відносин, яке в своїх нормах закріплює основні інститути і принципи економічної системи, в тому числі форми і види власності, принципи конституційно-правового регулювання економічних відносин, правові режими найважливіших об’єктів власності, принципи формування, розмежування і розпорядження матеріальними благами.

У зв’язку з цим актуальним є розгляд конституційного регулювання економічних відносин з позицій конституційної економіки. У цьому випадку взаємодія економічних і конституційних процесів є двосторонньою. Характер конституційної системи залежить від рівня економічного розвитку і одночасно безпосередньо впливає на економічну динаміку [1, с. 27].

Конституційна економіка – науковий напрям, що вивчає принципи оптимального поєднання економічної доцільності з досягнутим рівнем конституційного розвитку, який відображений в нормах конституційного права, що регламентують економічну і політичну діяльність в державі [1, с. 10]. Причому слід зазначити, що це не просто економічний погляд на конституційне право чи конституційно-правовий погляд на економіку, але й спроба об’єднати економічне і правове бачення суспільних процесів, яке дозволяє уникнути однобічного підходу при розгляді тих або інших проблем, у зв’язку з чим першорядне значення має аналіз Конституції України з точки зору регулювання нею економічних відносин.

Одним з першовідкривачів цього наукового напряму став американський економіст Джеймс Б’юкенен, удостоєний Нобелівської премії, з економіки. Вивчаючи політичний обмін, Б’юкенен виділив два концептуально різні рівні суспільного вибору – початковий конституційний (до прийняття конституції) і постконституційний. Дослідження першого рівня передбачало розробку економічної теорії в рамках конституції, в той час як на другому рівні здійснювалась розробка економічної теорії для політичних установ. Різниця між двома рівнями вибору може бути виявлена за аналогією з вибором, який люди роблять під час гри. Спочатку визначаються правила гри, потім формується стратегія гри в рамках цих правил. В загальному вигляді конституція може бути представлена як набір правил для ведення політичної гри. Повсякденні політичні дії являють собою результат гри в рамках конституційних правил [2].

Як показав Б’юкенен, використання цієї аналогії може сприяти розумінню ряду серйозних процесів. Подібно до того, як правила гри визначають її ймовірний результат, конституційні

норми формують результати чи, навпаки, перешкоджають їх досягненню. Таким чином, результативність політики чи вдосконалення процесу прийняття законодавчих чи управлінських рішень вимагає зміни або реформи конституції. В основі пошуку кращих правил будь-якої гри лежить аналіз того, в якому можливому напрямку вона розвиватиметься за умови різних правил. Аналогічним чином підхід до реформи конституції повинен визначатись аналізом можливого розвитку за умови вибору альтернативної політики і дії альтернативних процесів.

До цього часу цей науковий напрям розвивався в основному зусиллями західних економістів. Юристи до цієї теми звертаються рідко, що безумовно не тільки стримує розвиток цього наукового напрямку, збіднює його зміст, але часто призводить до появи неглибоких або односторонніх думок. Разом з тим, як зазначають відомі російські вчені, дослідження проблем конституційної економіки має велике практичне значення, оскільки дозволяє подолати традиційне для юристів незнання питань економіки, а для економістів – незнання питань права, особливо конституційного [3].

Невирішені раніше частини проблеми. Слід зазначити, що в Україні поки що немає фундаментальних досліджень з цього наукового напрямку, який за декілька останніх десятиріч набув значного поширення не лише у колі економістів, але і юристів, політологів, соціологів. Можна лише назвати дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук Р.О. Коваленка, у першому розділі якої розглядається сучасний стан теорії конституційної економіки, принципи раціонального вибору рішень та концептуальні основи конституційного регулювання економіки [4].

Мета дослідження полягає в тому, щоб привернути увагу юристів і економістів до розробки проблем конституційної економіки, яка розкриває вплив конституційного права на економічні процеси.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи еволюцію становлення конституційної економіки, необхідно відзначити, що її витoki лежать в корінних еволюційних змінах у зв'язку з новою течією наукової думки – інституціоналізмом, яка довгий час перебувала на периферії економічної теорії. Інститути почали виступати засобом досягнення індивідуалістичних цілей, раціонального вибору рішень в умовах обмежених ресурсів в економіці. Якщо раніше інститути сприймалися як щось зовнішнє по відношенню до економіки, то в сучасній теорії вони аналізуються як елементи єдиної структури, в рамках і за допомогою якої складаються стосунки між людьми.

Конституційна економіка – науковий напрям, що вивчає принципи оптимального поєднання економічної доцільності з досягнутим рівнем конституційного розвитку, відображеного у нормах конституційного права, які регламентують економічну і політичну діяльність в державі [1, с. 10]. Причому слід зазначити, що це не просто економічний погляд на конституційне право чи конституційно-правовий погляд на економіку, але й спроба об'єднати економічне і правове бачення суспільних процесів, яке дозволяє уникнути однобічного підходу при розгляді тих або інших проблем, у зв'язку з чим першорядне значення має аналіз Конституції України з точки зору регулювання нею економічних відносин.

Ми виходимо з того, що саме конституційне право покликано дати відповідь на питання щодо співвідношення держави і економічної свободи шляхом встановлення такого порядку взаємовідносин політичної і економічної влади, за якого публічна влада діяла б у правових рамках загальних інтересів. Очевидним є той факт, що норми конституційного права є базовими, адже саме на них ґрунтуються інші правові норми, які регулюють економічні відносини. Природа конституційного права така, що завдяки підвищеній концентрації своєї нормативності і відповідно здатності бути загальнообов'язковим мірилом свободи для всіх соціальних суб'єктів у державно організованому суспільстві дана галузь права здатна виражати узгоджену волю різних соціальних груп суспільства, встановлювати, підтримувати, охороняти і захищати певний баланс інтересів.

Основними напрямками, за якими відбуваються дослідження, конституційна економіка називає виявлення конституційно-правових передумов ефективного розвитку економіки; аналіз впливу економіки на державу, в тому числі дослідження механізмів впливу економіки на збереження чи зміну конституційних форм; вивчення впливу економічних криз на державу і конституційних криз на економіку; дослідження впливу глобалізації світової економіки на конституційні процеси в різних країнах.

Здійснення в Україні ринкових перетворень зумовлює якісно нове ставлення до конституційного права як головного регулятора суспільних відносин. У сучасних умовах конституційне право набуває особливого змісту, оскільки має забезпечувати реформування суспільних відносин на ринковій основі. Забезпечення оптимального конституційно-правового

регулювання суспільних відносин, у тому числі економічних – актуальна проблема не лише сучасного соціально-економічного, а й суспільно-політичного життя держави. Це зумовлено структурними зрушеннями в економіці України, її розвитком у напрямку до формування в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки. Відповідно зростає потреба вивчення ролі конституційного права в регулюванні економічних відносин.

Визначаючи сутність правового регулювання економічних відносин, слід погодитися з поширеною тезою, що мірилом цього процесу є певний рівень упорядкованості, а одним з важливих засобів – право та закон як юридична форма його втілення.

Конституція України задає вектор розвитку економіки, є найбільш узагальненим юридичним вираженням економічних потреб та інтересів народу. Вона закріплює правові основи економічної організації суспільства, визначає головний зміст і загальну спрямованість розвитку економічних відносин, тим самим надаючи їй властивості “конституційної економіки” [5, с. 20]. Від стану економіки країни значною мірою залежить забезпечення дії Конституції. У свою чергу, оптимальне конституційно-правове регулювання економіки значною мірою визначає ефективність її розвитку.

Що ж дає підстави для конституційно-правового аналізу української економіки, під якою ми розуміємо “сукупність принципів, правил, законодавчо закріплених норм, що визначають форму і зміст основних економічних відносин, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання економічного продукту”?

Перша підстава пов’язана з найтіснішою взаємозалежністю економіки і держави, характер якої визначається сутністю держави, відображеної в фундаментальних конституційно-правових категоріях: конституційний лад і форми держави, включаючи такі конституційні інститути, як форма правління, політико-територіальний устрій, державний режим.

Друга підстава пов’язана з суттю самої конституції як юридичного документа, що лежить в основі державності, законності і правопорядку і з огляду на це визначає формально-юридичний зміст різних напрямків державної політики, в рамках яких виробляються цільові орієнтири функціонування державних і суспільних інститутів, загальнозначущі правила поведінки суб’єктів права.

Третя підстава пов’язана з особливістю конституційних норм, що виконують програмно-цільові (норми-принципи, норми-дефініції, норми-завдання), установчі, правостановлювальні і гарантуючі функції і через це виступають як провідний онтологічний та аксіологічний чинник формування всієї системи національного позитивного права, у тому числі її галузей, підгалузей та інститутів, безпосередньо пов’язаних з регулюванням тих чи інших економічних відносин.

Виходячи з цього, слід зазначити, що не дивлячись на достатньо детальне регулювання окремих елементів економічної системи, в діючій Конституції України не закріплені природа і система економічних відносин, які складають основу влади, суверенітету народу і пріоритету прав людини як вищої соціальної цінності. Недостатнім слід визнати закріплення економічної основи конституційного ладу лише у двох статтях Конституції України (ст. 13, 14), де в узагальненій і стислій формі сформульовані і закріплені традиційні ліберальні принципи ринкової економіки, принципи економічного плюралізму і рівного захисту форм власності. Однак сутність конституційного ладу визначається не тільки його засадами, закріпленими в Конституції України, але й всім законодавством, яке тією чи іншою мірою виходить із основ конституційного ладу.

Навряд чи можна визнати обґрунтованим той факт, що в Конституції України 1996 року не закріплені положення про основи економічної системи.

Саме тому слід погодитись з висловленою в літературі думкою, що розділ I Конституції України, враховуючи його значущість і виходячи з правил законодавчої техніки, а також з метою зручності у використанні та для кращого розуміння, доцільно структурувати на окремі глави, які можна було б назвати “Основи політичної системи”, “Основи економічної системи”, “Основи духовної системи”, “Основи соціальної системи”, “Основи правової системи” тощо. Це б виключило ту хаотичність та безсистемність, яка існує у відповідному розділі чинної Конституції. Безперечно, у цьому розділі в главі “Основи економічної системи” мають закріплюватися конституційні положення про: 1) форми власності; 2) суб’єктів власності; 3) способи її набуття; 4) землю – основу національного багатства; 5) зовнішньоекономічну діяльність; 6) бюджетну систему України; 7) Державний бюджет України; 8) грошову одиницю України тощо. Тоді це щонайменше зупинило б те первинне та безсистемне накопичення капіталу, яке спостерігається сьогодні з боку не найкращих представників українського народу [6, с. 136].

До проблем першочергового порядку, що вимагають доктринального вивчення в контексті конституційної реформи, Д.В. Задахайло відносить “обов’язкове виділення в Конституції України окремого структурного підрозділу, присвяченого регулюванню економічних відносин, – “Економічна система” [7, с. 57]. Автор викладає свої уявлення про те, чому повинен бути присвячений цей розділ і пропонує інкорпорувати в текст Конституції зміст ст. 9 і 10 Господарського кодексу України, які визначають форми й напрями економічної політики держави [7, с. 61].

Вивчаючи процес розвитку сучасного конституціоналізму, В.М. Шаповал у своїй фундаментальній монографії звертає увагу на те, що “особливістю ряду основних законів є фіксація основ економічної організації суспільства”. Ця теза доводиться на прикладі конституцій десятків держав світу [8, с. 559]. Аналогічні факти наведено у статті К.А. Бабенко, спеціально присвяченій цій проблемі [9, с. 94–95].

Недостатньо детальне конституційне регулювання економічної системи відповідним чином відбулося і в галузевому законодавстві, що в підсумку призвело до негативних результатів проведення соціально-економічних реформ. Найчастіше перетворення економічної сфери проводяться без урахування взаємозв’язку природи економічних, соціальних і політичних процесів, а над загальносоціальними інтересами беруть гору відомчі, корпоративні, а нерідко і просто популістські заяви політиків. Необгрунтована рецепція догматичних ліберальних моделей ринкової економіки та радикального неолібералізму на початку 90-х років минулого століття призвела до швидкого руйнування і без того ослабленої економічної системи. Втрати для економіки і соціальної сфери досягли значних розмірів. У кінцевому підсумку це призвело до помітного розшарування українського суспільства, зuboжіння мільйонів громадян.

Розвиток реформ в Україні за минулі після прийняття Конституції роки свідчить про те, що ми зможемо подолати відставання від провідних країн світу тільки використовуючи право як серйозний ресурс розвитку України, вбудовуючись в загальносвітові стандарти правової поведінки. Правову реформу можна назвати детонатором всього реформаторського процесу, включаючи реформування економіки. Ринкова економіка не може бути створена без правових гарантій стабільності власності та передбачуваності підприємницької активності, з одного боку, та ефективного розумного правового регулювання економічних процесів, – з іншого. В історії незалежної української держави розроблялись концепції та програми правової реформи. Однак усе, що робилося в цей період, зводилося в основному до судової реформи, яка, хоч і є серцевиною правової реформи, але не охоплює всіх її аспектів, пов’язаних з регулюванням соціального, політичного та економічного життя. Причому проблема ця – вкрай складна. І розрахована не на одне десятиліття. Якщо ми її вирішити не зуміємо, то великого майбутнього в XXI столітті в Україні просто немає. Адже будь-яка правова система – це не тільки звід законодавчих актів та інструментів їх реалізації. Це не лише механізм, але водночас і організм. Правова реформа включає в себе судову реформу, питання системи та змісту законодавства, юридичної освіти, правосвідомості населення, а також корпоративної самосвідомості юридичного співтовариства. Правова реформа повинна вирішувати в першу чергу питання економічного розвитку країни і створення громадянського суспільства.

Разом з тим юридична наука як така не забезпечена фахівцями тієї кваліфікації, яка дозволяє вирішувати грандіозне завдання створення нової правової системи. Дійсно, важко уявити юриста, якому (незалежно від спеціалізації) не довелось б зіткнутися з питаннями економіки і фінансів. Однак у навчальних програмах юридичних вузів вивченню цих питань приділяється дуже мало уваги. Діючі навчальні програми вузів перевантажені, тому необхідно найближчим часом рішуче оновити стандарти юридичної освіти, значно збільшивши обсяг економічних дисциплін. Паралельно слід розширити викладання правових дисциплін в економічних вузах. Подолати розрив зараз можна лише інтенсивними зусиллями із впровадження економічних і конституційних знань у вищих навчальних закладах. Цікавим у цьому плані є досвід сусідньої Росії, де в окремих вузах, середніх школах розпочато викладання спецкурсу “Конституційна економіка”.

Конституційна економіка – науковий прикладний напрямок і основа правової реформи в сфері системи економічного законодавства. Всесвітньо визнана доктрина верховенства права (Rule of Law) матеріалізується в Україні через конституційні принципи правової держави і верховенства Конституції України, а також включає питання конституційної економіки. Конституційна економіка передбачає комплексний розгляд взаємозв’язку питань конституційного права з основами економічного становища особи і проблемами економічного розвитку країни. Конституційна економіка – науковий напрямок, що вивчає принципи досягнення максимально можливого в рамках національної економічної системи задоволення економічних і соціальних

прав особистості шляхом оптимального поєднання економічної доцільності з досягнутим рівнем конституційного розвитку, відображених у нормах конституційного права, що регламентують економічну і політичну діяльність в державі.

Одним з основних питань конституційного права є взаємозалежність між рівнем розвитку демократії і добробутом країни, між верховенством права (правовою державою) і благополуччям його окремих громадян.

Тому ми вважаємо, що для України розробка і введення в юридичних та економічних вузах такого нового навчального курсу, як конституційна економіка, стає критично важливим. Це може стати хай і тимчасовим, але серйозним заходом до суттєвого підвищення якості навчання. Без цього не буде ані правової (конституційної) держави, ані правової (конституційної) економіки. Ставлення суспільства в цілому і кожного його члена зокрема до конституційних цінностей є лакмусовим папірцем наявності або відсутності громадянського суспільства в Україні. Прийняття Конституції 1996 року стало важливим етапом реформаторського процесу в Україні, однак конституційна реформа, як і судова, не може успішно розвиватися поза живильного середовища комплексної правової реформи.

Висновки. З урахуванням викладеного вище можна визначити предметні межі дослідження конституційної економіки:

- виявлення конституційно-правових передумов ефективного розвитку економіки;
- аналіз впливу економіки на державу і держави на економіку;
- з'ясування питань взаємозв'язку конституції і економіки, демократії і вільного ринку.

Сьогодні юристи і економісти повинні зробити крок назустріч конституційній економіці, для того щоб визначити зміст тих конституційних цінностей, які мають реалізовуватись в економічних рішеннях держави і прямо зв'язані з конституційними поняттями добробуту народу і матеріальними гарантіями конституційних прав і свобод.

У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує дослідження з позицій конституційної економіки таких питань:

– Якими універсальними критеріями визначаються поняття “достойне життя” і “благополуччя” і як їх адаптувати до поняття “верховенство права”?

– Яким має бути співвідношення між верховенством права та економічним і соціальним розвитком? Яка взаємозалежність між верховенством права і соціальним прогресом?

– Яка взаємозалежність між верховенством права і корупцією та управлінням взагалі? Яким чином ефективна система верховенства права може розвинути при наявності корупції і як вона може вплинути на зменшення корупції?

– Яка взаємозалежність між верховенством права і державним регулюванням економіки, включаючи банкрутство, корпоративне та фінансове право, трудові правовідносини і керування корпорацій?

Конституційна економіка необхідна в першу чергу для держав перехідного періоду, до яких належить і Україна, де не склались ще традиції поваги до конституційних норм і принципів у практиці державної діяльності при прийнятті економічних рішень.

Список літератури

1. Баренбойм П. Д. Конституционная экономика : учебник для юридических и экономических вузов / П. Д. Баренбойм, Г. А. Гаджиев, В. И. Лафитский, В. А. Мау. – М. : ЗАО “Юстицинформ”, 2006. – 528 с.
2. Бьюкенен (Buchanan) [Электронный ресурс] / Бьюкенен (Buchanan), Джеймс М. – Режим доступа: <http://nl.t.ru/nl/ek/buchanan.htm>.
3. Баренбойм П. Конституционная экономика [Электронный ресурс] / П. Баренбойм, В. Лафитский, В. Мау – Режим доступа : <http://www.nikitskyclub.ru/article.php?idpublication=5&idissue=8>
4. Коваленко Р. О. Рациональний вибір рішень у регулятивній політиці держави на основі конституційних норм : автореф. дис... канд. екон. Наук : 08.00.03 [Электронный ресурс] / Р. О. Коваленко ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 20 с. – Режим доступа : <http://www.nbuu.gov.ua/ard/2008/08krookn.zip>.
5. Баренбойм П. Д. Конституционная экономика для вузов : учебное пособие / П. Д. Баренбойм, В. И. Лафитский, В. А. Мау. – М. : Юстицинформ, 2002. – 192 с.
6. Колодій А. М. Конституційно-правове регулювання в Україні: перспективи розвитку / А. М. Колодій, Н. А. Пелих // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2(7). – С. 135–140.
7. Задахайло Д. Реформування конституційних засад господарювання: питання конституційної доктрини / Д. Задахайло // Вісник АПрНУ. – 2007. – № 2(49). – С. 51–61.
8. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер. – 2005. – С. 559.
9. Бабенко К. А. Конституційні основи розвитку економічної системи України / К. А. Бабенко // Вісник господарського судочинства. – 2007. – № 1. – С. 93–99.

Summary

The concept of “constitutional economics”, which is used for research of constitutional bases of economic relations is examined.

Отримано 08.04.2010

Добродумов, П.О. Конституційна економіка як об'єкт дослідження / П.О. Добродумов // Правовий вісник Української академії банківської справи. - Суми, 2010. - № 1 (3). - С. 18-23.